

Vəfa İBRAHİM

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: vefa-ibrahim@mail.ru

“KÜL ÇƏRŞƏNBƏ” MƏRASİMİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ

Xülasə

Qədim dövrlərdən bu günə qədər keçirilən mərasimlər xalqın mədəniyyətinin, incəsənətinin, xarakterinin öyrənilməsində böyük rol oynayır. Mərasimlər qədim dövrlərdə daha çox dini-magik funksiya daşıyırdısa, sonrakı dövrlərdə onların əksəriyyəti öz funksiyasını itirərək sadəcə əyləncə və ya oyun kimi qeyd olunur. Mərasim folklorunun tədqiqi nəinki bu folklor növünün özünün, ümumiyyətlə söz sənətinin ən qədim qaynaqlarının öyrənilməsi üçün də çox vacibdir.

Azərbaycan və Böyük Britaniya xalqlarının ənənəvi adət və mərasimlərinin formalaşmasında tarixi və coğrafi amillərin, genetik və etnik əlaqələrin rolu çox böyükdür. Məqalədə müxtəlif xalqların folklorunda qış fəslinin sona çatması – yaz fəslinin gəlişi ilə bağlı mərasimlər nəzərdən keçirilir. Məqalədə Azərbaycan və Böyük Britaniya xalqlarının folklorunda mövsüm mərasimi hesab edilən “Kül çərşənbə”si müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Müəllif “Kül çərşənbə” mərasimini müqayisəli təhlil edərək oxşar və fərqli cəhətləri göstərir. Qaynaqlarda “Kül çərşənbə”sinin təqvim mərasimi kimi də qeyd olunduğu nəzərə çatdırılır. Çərşənbə külünün hər iki xalqın folklorunda bərəkət simvolu olması və eyni zamanda şər qüvvələrdən qoruyucu vasitə kimi istifadəsi də göstərilir. Məqalədə hər iki xalqın folklorunda “kül” ilə bağlı işlənən atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar, inanclar və s. nümunə verilmişdir. Müəllif göstərir ki, “Kül çərşənbəsi” hər iki xalqın inancını, psixologiyasını, xarakterini öyrənmək baxımından önəmli bir qaynaqdır.

Açar sözlər: mərasim, xalq, çərşənbə, kül, mədəniyyət, kilsə, folklor, inanc

Vəfa İBRAHİM

THE PECULIARITIES OF THE CEREMONY “KUL CHARSHANBA” (“ASH WEDNESDAY”)

Summary

The ceremonies held since the ancient times to nowadays play a great role in the investigation of the culture, art and character of the people. If the ceremonies had more the religious-magical functions in the ancient times, then most of them lost their functions and were celebrated simply as a fun or a game.

The investigation of the ceremony folklore is very important not only for the study of this type of folklore, but also for the study of the oldest sources of the word art in general. The role of historical and geographical factors, genetic and ethnic relations in the formation of the traditional customs and ceremonies of the peoples of Azerbaijan and Great Britain is very great. In the article the ceremonies about the end of winter - the arrival of summer in folklore of different peoples are looked through. In the article “Kul Charshanba” (“Ash Wednesday”) considered a seasonal ceremony in the folklore of the peoples of Azerbaijan and Great Britain is investigated comparatively. The author analyzing the ceremony “Kul Charshanba” and “Ash Wednesday” shows the similar and different aspects. It is also noted that “Kul Charshanba” (“Ash Wednesday”) is celebrated as a calendar ceremony in the sources. It is also shown that Wednesday ash is a symbol of fertility in the folklore of both peoples and at the same time it is used as a means of protection from the evil forces. In the article proverbs, sayings, riddles, beliefs, etc. about the word “ash” in the folklore of both peoples are given as the examples. The author shows that “Kul Charshanba” (“Ash Wednesday”) is an important resource in order to investigate the faith, psychology, character of both peoples.

Key words: *ceremony, folk, Wednesday, culture, church, folklore, belief*

Вафа ИБРАГИМ

ОСОБЕННОСТИ ЦЕРЕМОНИИ “ПЕПЕЛЬНАЯ СРЕДА”

Резюме

Обряды и церемонии, проводимые с древних времен до наших дней, играют важную роль в изучении культуры, искусства и характера народов. Несмотря на то, что в древние времена обряды обладали религиозно-магической функцией, в более поздние времена большинство из них утратили свою функцию и проводились только как развлечения или игры. Изучение обрядового фольклора очень важно не только для изучения древнейших источников словесного искусства в целом.

Роль историко-географических факторов, генетических и этнических связей в формировании традиционных обычаев и обрядов народов Азербайджана и Великобритании очень велика. В статье рассматриваются обряды, связанные с окончанием зимы – приходом весны в фольклоре разных народов. В статье сравнительно рассматривается “Пепельная среда”, которая считается календарным обрядом в фольклоре народов Азербайджана и Великобритании. Автор проводит сравнительный анализ обряда “Пепельная среда” и показывают сходства и различия. Источники сообщают, что “Пепельная среда” также отмечается как календарный обряд. Пепел среды показан в фольклоре обеих народов как символ процветания и одновременно как

средство защиты от злых сил. В статье приведены примеры – пословицы, притчи, загадки, верования и т.д., связанные с “пеплом” и используемые в фольклоре обоих народов. Автор указывает, что “Пепельная среда” является важным источником с точки зрения изучения верований, психологии и характера обоих народов.

Ключевые слова: *обряд, народ, среда, пепел, культура, церковь, фольклор, поверье*

Mərasim folkloru şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim növünü təşkil edir. Buna görə də mərasim folklorunun tədqiqi nəinki bu folklor növünün özünün, ümumiyyətlə söz sənətinin ən qədim qaynaqlarının öyrənilməsi üçün də çox vacibdir. Bilindiyi kimi, yaz fəslinə aid mərasimləri dünyanın daha çox şimal yarımkürəsində yaşayan xalqlar qeyd edirlər. Bu mərasimlər sırasında Novruz bayramını, Pasxa, Yılqayak, Habantuy, Isiax, Blaquşteni, Maslennitsa, “Müqəddəs Con günü”, “Ac ay”, “Quzu günü” və başqalarını göstərmək olar. Dünyanın cənub yarımkürəsində - qış fəslinin demək olar ki, hiss edilmədiyi bölgələrdə qış fəslindən yaz fəslinə keçidlə bağlı mərasimlər yox dərəcəsindədir.

Dünyanın şimal yarımkürəsində yaşayan xalqların qış fəslindən yaz fəslinə keçidlə bağlı olan mərasimlərində oxşar cəhətlər var. Qış fəslindən yaz fəslinə keçid zamanı buzlar əriyir, sular axır, təbiət canlanır, Günəş çıxır, əkin-biçin başlayır – bütün bunlar insanların əhvalını da dəyişdirir, onları həyata bağlayır, yaşamaq, çalışmaq əzmini artırır, insanlar sanki yenidən doğulurlar. Təbiətin dəyişməsi nəticəsində qəlblərdə doğulan ümid insanların ruhuna hüzur verir. Bu saydıqlarımız yalnız bir xalqa aid deyil, bütün insanlığın ortaq özəlliyidir. Belə ki insan Günəşi, təbiəti, əkib-becərməyi, gəzməyi çox sevir.

Azərbaycan xalqı qışın bitməsini və yaz fəslinin gəlişini xüsusi mərasimlərlə qeyd edir. Müxtəlif xalqların yaz fəslilə bağlı mərasimlərinin müqayisəli təhlili onu göstərir ki, Azərbaycanlıların yaz fəslilə bağlı mərasimlərinin bir neçə fərqli özəllikləri var: bu özəlliklərdən biri Azərbaycan xalqına aid yaz mərasimlərinin çox olmasıdır, ikincisi, bu mərasimlərin mərhələliliyidir, üçüncüsü, bu mərasimlər uzun müddətdə gerçəkləşir. Müqayisə üçün deyək ki, başqa xalqlarda yaz fəslilə bağlı mərasimlər ən çoxu bir həftə qeyd olunur, Azərbaycanlılar isə yazın gəlişi ilə bağlı mərasimlərə ən azı bir ay – dörd çərşənbə vaxt sərf edirlər, sonra isə əsas bayram günlərini xüsusi təntənə ilə keçirirlər.

Elmi qaynaqlarda olan maraqlı məqamlardan biri də budur ki, Qərb ölkələrində yazın gəlişi deyil, qışın yola salınması xüsusi qeyd olunur. Məsələn, fransızlar soyuğun qurtarması (qışın sona çatması) ilə bağlı “Qarının qovulması” adlı maskarad keçirirdilər. (4, 170) Maskaradda qarı soyuğu təmsil edir. Qarı uzunqulaqda oturur, əlində boş torba sədəqə dilənir, uşaqlar isə onu çubuqla vururdular. Bu maskarad, adətən, fevral ayında, ya da mart ayında keçirilirdi.

İtalyanlar isə hər il mart ayının 14-də Romada “Mamuralia” adlı mərasim (bu mərasim bir az dəyişdirilərək bu gün də qeyd olunur) qeyd edirlər (4, 174). Bu mərasimdə heyvan dərisindən paltar geyinmiş Mamurlus Beturnus adlı şəxs döyülüb şəhərdən qovulur. Mamurlusun qovulması qışın və keçmiş ilin qovulmasını təmsil edir.

Azərbaycan və Böyük Britaniya xalqlarının (kelt, ingilis, şotland, uels və irlandların) ənənəvi adət və mərasimlərinin formalaşmasında tarixi və coğrafi amillərin, genetik və etnik əlaqələrin rolu çox böyükdür. Azərbaycan xalqı ilə ingilis dilli xalqların yaz fəslinin gəlişinə həsr olunmuş mərasimlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək üçün “Kül çərşənbəsi” adlı mərasimin üzərində dayanmaq istəyirik. Bu mərasimi Azərbaycanlılar “Kül çərşənbəsi”, ingilisdilli xalqlar “Ash Wednesday” (“Kül Çərşənbə”) adlandırırlar. “Kül çərşənbəsi”nin bir adı da “Od çərşənbəsi”dir. O dörd çərşənbədən biridir və həftənin ikinci günü keçirilir (Azərbaycanın bəzi aran rayonlarında isə həftənin üçüncü günü keçirilir). Bir məsələni də qeyd edək ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində “Kül çərşənbə”si adı yoxdur. Daha çox “Od çərşənbəsi” adından istifadə olunur. İngilislərdə isə bu mərasimin yalnız bir adı var, o da “Ash Wednesday” (“Kül Çərşənbə”). İngilislər bu mərasimi həftənin yalnız üçüncü günü keçirirlər (Pasxa bayramından altı həftə öncə, adətən, 4 fevral tarixindən 11 mart arasında olan həftələrdən birinin üçüncü günü seçilir. Bu günü kilsə təyin edir) (1, 286).

Qeyd edək ki, Azərbaycanlıların “Kül çərşənbəsi” dini məzmun daşıyır. İngilislərin keçirdiyi “Kül çərşənbəsi” isə həm də dini məzmun daşıyır. Folklorşünas alim Ağaverdi Xəlil ingilislərin (xristianların) keçirdiyi yaz mərasimlərinin dini məzmunu ilə bağlı bu önəmli xüsusiyyətləri göstərir: “Pasxa mərasiminin içində kilsə ritualı var, ikincisi, Avropa kəndlisi üçün kilsə mərasimlərindən axırıtdə savab qazanmaqla bağlı olanlar deyil, onun inancına görə bu dünyada əkininə, biçinə, bir sözlə, təsərrüfatına xeyir verəcək mərasimlər önəmlidir. Məsələn, əkiləcək toxuma kilsədə xeyir-dua vermək, yağış yağması üçün yalvarmaq, quraqlığa və ildırım vurmasına qarşı xaç çevirmək və s.” (2, 77).

Azərbaycanda “Kül çərşənbəsi”nə bu adın verilməsi, əlbəttə, təsadüf deyil, bir inancın göstəricisidir. Fikrimizi izah etmək üçün xalqın “Kül çərşənbəsi” ilə bağlı inancını açıqlamaq istəyirik. Bu çərşənbədə yazın gəlişi daha açıq hiss olunur. Belə ki, istilik artır, bunu görən əkinçi əkinə, biçinə, bağ-bağça işlərinə yönəlir, ruzisini təmin etmək üçün işləməyə başlayır, işlərinin, qazancının, məhsulunun bərəkətli olmasını istəyir. Bu məqsədlə çərşənbə günü axşamı yandırılmış tonqalın isti külünü götürür, bu külü bağ-bağçasına, əkin-biçin yerinə, eləcə də evinin ayrı-ayrı hissələrinə səpir. İnanır ki, bu çərşənbə tonqalının külü ona bərəkət gətirəcək, şər qüvvələrdən qoruyacaq.

Belə ki Naxçıvanda “Od çərşənbəsi”ndə yandırılan tonqalın külünü üç yerə ayırır, mal-qaranı, qoyun-quzunu külün üzərindən keçirərdilər (3, 60). İnanca görə tonqalın külünü “kom” (“topa”) qoymaq olmaz. Əgər kül topa qalsa, bu, evə uğursuzluq gətirər. Naxçıvanın Payız kəndində yaşayan qocaların verdiyi məlumata görə

xalq “Od çərşənbəsi”nin külünü axar suya tökərmiş (3, 60). Yerli xalq “Od çərşənbəsi”nin külünə bərəkət rəmzi kimi baxmışdır. Belə ki onlar bu külü əkin-biçin yerinə, heyvanların altına, toyuq-cücənin üstünə səpər, şər qüvvələrdən qoruması üçün külü evin dörd küncünə qoyurdular. Naxçıvanın Kəngərli rayonunun bəzi kəndlərində isə “Od çərşənbəsi”nin külünün üstünü örtərdilər ki, külək onu dağıtmasın. Onlar inanırdılar ki, çərşənbə odunun külü dağılsa, evin bərəkəti qaçar (3, 61).

Müqayisə üçün ingilislərin keçirdiyi “Kül Çərşənbəsi”nin (“Ash Wednesday”) özəlliklərini təqdim edək: bu mərasimin tarixi çox qədimdir. Bir sıra qaynaqlara görə, Roma İmperiyası dövründən qalmışdır (6, 46). Bu mərasim qədimdə belə keçirilirdi: Böyük Pəhrizin ilk günü tövbə edən şəxslər yundan hazırlanmış örtük geyinər və kilsəyə gələrdilər. Kilsədə din xadimləri onların üzərinə kül tökərdilər. Bu kül bir il öncə keçirilmiş mərasimdə yandırılan tonqalın külü olurdu. Qaynaqlarda bu mərasimin VIII-X əsrlərdə keçirildiyi bildirilir, sonrakı dövrlərdə mərasimin keçirilmə şəkli dəyişmişdir. Belə ki din xadimləri kilsəyə gələn tövbəkar adamların alınına Çərşənbə külü ilə xaç işarəsi qoymağa başladılar (6, 47). Bu mərasimin keçirilməsi xristianların bir inancı ilə bağlıdır. Onlar inanırdılar ki, tövbəkar insanların üzərinə tökülən kül onların günahlarının bağışlanmasına səbəb olacaq.

Kenterber arxiepiskopu Elfrik Ebinqdonski (995-1005) öz qeydlərində yazır: “Biz kitablarda oxuyuruq ki, günahlarını dərk edən insan öz üzərinə kül tökər və cır-cındır geyinər. Biz bunu Böyük Pəhrizin ilk günündə, yəni “Kül Çərşənbə”də edir, günahlarımızı xatırlayır, peşman olur və günahlarımızın bağışlanması / təmizlənməsi üçün dua edirik” (1, 242).

Bəzi qaynaqlarda “Kül Çərşənbəsi”nin öz adını kilsədə edilən duadan aldığı bildirilir. Rahib və ya keşiş külü tövbəkar insanların başına səpərkən və ya alınlarına kül ilə xaç işarəsi çəkərkən aşağıdakı duanı oxuyur: “Toz (kül) olduğunuzu və toza (külə) dönəcəyinizi unutmayın!” (5, 78)

Qaynaqlarda ingilisdilli xalqların “Kül Çərşənbə”si ilə bağlı aşağıdakı adətləri də var:

- “Kül çərşənbəsi” mərasiminin keçirildiyi gün (bu həm də “Böyük Pəhrizin” ilk günü hesab olunur) bütün tövbəkar xristianlar ət, yumurta, yağ və digər “zəngin” yeməyi hesab olunan qidalardan çox az istifadə edirdilər;

- bu pəhriz “Böyük Pəhriz” gününədək davam edərdi;

- “Kül Çərşənbəsi” keçirildiyi gün toylar və ad günləri qeyd edilməzdi;

- “Kül çərşənbəsi” keçirilən gün kilsədə günahkar insanlara lənətlər oxunar, hər lənət oxunuşundan sonra “Amin!” deyilərdi;

- bir sıra insanlar bu lənətləri eşitməmək üçün həтта evdən çölə çıxmazdılar;

- “Kül çərşənbə”nin keçirildiyi günün səhəri uşaqlar məktəbə yanmış ağac budaqları gətirərdilər;

- məktəbə yanmış ağac budaqları gətirməyən uşaqları çimdikləyərdilər (bu, bir cəza növü idi);

- həmin gün uşaqların ağ rəngli paltar geyinmələrinə icazə verilmirdi;

- şagirdlərin paltarlarının tünd rəngdə olması zəruri idi;
- yandırılmış budaqların heç birində ağ ləkə olmamalı idi, yəni budaqlar tam yanaraq külə çevrilməli idi;
- budaqların kəsilən yerləri torpaqla, ya da mürəkkəblə örtülərdi;
- bir sıra əyalətlərdə “Kül çərşənbə”nin keçirildiyi gün kəndlilər daha çox sədəqə paylayar və ağ rəngli paltarlar geyinməzdilər;
- mərasim keçirilən gün bəzi əyalətlərdə balıq yemək adət halını almışdı;
- İrlandiyada gün ərzində yalnız bir növ yemək yeyilər və içkilərdən isə ancaq su içilərdi;
- həmin gün subay oğlan və qızlara acı sözlər deyilər və onların üzərinə kül atılardı;

- bəzən “Kül Çərşənbəsi” mərasimi keçirilən gün yarmarkalar təşkil olunar, undan hazırlanmış blin, pomidor şorbası, balıq və çörək satılardı; (4, 321-324)

Aparılan müqayisə göstərir ki, həm Azərbaycan xalqı, həm də Böyük Britaniyada yaşayan ingilisdilli xalqlar Çərşənbə odunun külünə bərəkət rəmzi kimi baxmışlar. Bunun əlamətlərindən biri də odur ki, hər iki xalqın folklorunda küllə bağlı çoxsaylı örnəklər var. Misal olaraq Azərbaycan folklorunda tez-tez rast gəlinən örnəklərə baxaq:

- “*Ocağın külünü dağıtmazlar*”; (10, 327)
 - “*Ocaqdan kül verməzlər*”; (10, 326)
 - “*Oddan kül törər, küldən nə törər?!*”; (10, 326)
 - “*Odu söndürüb, külü ilə oynamazlar*”; (10, 328)
 - “*Küldən təpəolmaz*”; (10, 338)
 - “*Külü ocaqdan götür!*”; (10, 335)
 - “*Kül xardasız, ağa arxasız olmaz*”; (10, 264)
 - “*Ocaq külsüz qalmaz, gəlin sözsüz*”; (10, 328)
 - “*Biri gedər, gəlməz,*
Biri yatar, durmaz”; (tüstü, kül) (7, 65)
 - “*Dilim-dilim nar,*
Dizimətən qar”; (odun, kül) (7, 78)
 - “*Gecə çölə kül tökülməz və külə ayaq basılmaz*”;
 - “*Külün içində cinlərin olduğuna inanırdı*”;
- İngilisdilli xalqların folklorunda da kül ilə bağlı örnəklər var:
- “*Firewood yields ash*” – “*Odun kül olar*”; (15, 89)
 - “*Fire is love and ash is sorrow*” – “*Ocaq sevgi, kül isə peşmanlıqdır*”; (15, 89)
 - “*You don’t have to put out the fire when all is ash*” – “*Hər şey yanıb kül olduqda yanğın çıxarmamaq lazımdır*”; (15, 121)
 - “*Dead news, like dead love, has no Phoenix in its ashes*” – “*Sevgi külündə qığılıcım axtarmağa dəyməz*”; (15, 81)

İrlandiyada “Kül Çərşənbəsi” Milli Siqaretçəkməmə Günü (“National No Smoking Day”) kimi qeyd olunur. Həmin günün qeyd olunmasında məqsəd Böyük Pəhriz günlərində lüks və israfdan əl çəkməkdir. Birləşmiş Krallıqda ilk dəfə həmin gün 1984-cü il “Kül Çərşənbəsi”ndə qeyd olunmuşdur. Lakin son illər “Siqaretə Yox Günü” mart ayının ikinci çərşənbəsi qeyd olunur (12, 98).

Məşhur Amerikan-ingilis şairi, dramaturq, ədəbi tənqidçi, poeziyada “modernizm” cərəyanının ilk təqdim edən, 1948-ci ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı alan Tomas Sternz Eliot 1927-ci ildə “Ash Wednesday” (“Kül Çərşənbə”) adlı şeir yazmışdır (14). Bu şeirin əsas ideyası odur ki, keçmişə inamını itirmiş, mənəvi gücü tükənmiş, bir insan Allaha inanaraq öz həyat yolunu davam etdirmək istəyir. T.S. Eliot bu şeirində Çərşənbə külünü simvol kimi işlətməmiş, küldən törəyən atəşin timsalında ümidini itirmiş insanın yenidən dirilmək, həyata bağlanmaq arzusunu ifadə etmişdir. Şairə görə, Çərşənbə külü bərəkət və ümidin simvoludur. İnsan da ümid edərək yenidən həyata bağlana bilər.

Azərbaycan və ingilisdilli xalqların folklorunda “Kül Çərşənbəsi” ilə bağlı keçirilən mərasimlərin müqayisəli təhlili bizə bu nəticələri söyləməyə imkan verir: hər iki xalqın folklorunda yazın gəlişi ilə bağlı mərasimlər önəmli yer tutur. İngilisdilli xalqların qışın gedişi – yazın gəlişi ilə bağlı keçirilən mərasimlərində dini motivlərin önəmli yeri var. Lakin Azərbaycan xalqının yazın gəlişi ilə bağlı keçirdiyi mərasimlərdə isə dini motivlər yoxdur. “Kül Çərşənbəsi” hər iki xalqın inancının ayrılmaz bir hissəsidir. Hər iki xalqın “Kül Çərşənbəsi” ilə bağlı mərasimlərində “kül” bərəkətin simvoludur. Eyni zamanda hər iki xalqın folklorunda “kül” ilə bağlı çoxsaylı örnəklər var.

ƏDƏBİYYAT

1. Barlow, Frank. The English Church 1000–1066: A History of the Later Anglo-Saxon Church. — Second. — New York: Longman, 1979.
2. Ağaverdi Xəlil. Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz. Bakı, 2012, 144 s.
3. A.Orucov, E. Yurdoğlu. Naxçıvanda bayram və mərasimlər. Naxçıvan, 2018, 144 s.
4. Энциклопедия суеверий, Локид-Миф, Москва, 1995, стр. 557.
5. Hamlyn/ Chronicle of Celtic Folk Customs. London, 2000, 208 p.
6. Charles Kightly. Customs, Ceremonies of Britain. London, 1986, 248 p.
7. Hənəfi Zeynalli. Azərbaycan tapmacaları, Bakı, 2013, 102 s.
8. Custom, Ceremony and Community in England 1700-1880. London, 1982, 194 p.
9. Edward Muir. Ritual in Early Modern Europe. Cambridge University Press, New York, 2005, 320 p.
10. Atalar sözləri. (tərtib edən M.Yaqubqızı), Bakı, Nurlan, 2013. 476 s.
11. Clare A. Lees. Tradition and Belief. London, 1999, 196 p.

12. P.H. Ditchfield. Old English Customs. USA, 2014. 185 p.
13. Aspects of British Calendar customs, edited by Theresa Buckland and Juliette Wood, Sheffield Academic Press, 1993, 188 p.
14. https://books.google.az/books?id=aU45AAAAIAAJ&pg=PA112&lpg=PA112&dq=%22eliot%22+%22ash+wednesday%22+%22nabokov%22&source=bl&ots=OdnGLZRUT9&sig=TuRJO9Y4nS8KLfPWZWpOZI6Imp4&hl=en&sa=X&redir_esc
15. Azərbaycanca-İngiliscə, İngiliscə-Azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət, (tərtib edənlər: X.Əhmədova, İ.Rəhimov), Bakı, 1962, 134 s.

*Daxilolma tarixi: İlkin variant 26.01.2022
Son variant 19.02.2022*